

*Brachinger Tamás*  
**SZABAD-E A MŰVELŐDÉS?**

---

**Absztrakt**

Tanulmányomban, a kulturális politika hazai alakulásának klasszikus szereplőjével, az állammal foglalkozom. Igaz, az állam – központi és helyi kormányzat – csak egyik, de nem lényegtelen szereplője a kulturális politikának. Felsorolni is nehéz lenne az érdekelteket, így itt csak a „legfontosabbakat” említem meg: a lokális közösségek, a civil társadalom, a média, az életmód, az etnikai kisebbségek, az egyházi közösségek, valamint a piaci szereplők. Napjainkban a virtuális közösségek is. A rendszerváltás idején az egyik legfontosabb dilemma az volt, vajon a közművelődés intézményközpontú vagy civilközpontú legyen? A civilalapú kultúraszervezés gazdasági és társadalmi feltételei ma sem adóttak. A közelmúlt történelmének öröksége és jelenkori társadalmunk sajátossága, hogy a kulturális szereplők és a közönség továbbra is állami újraelosztásban érdekelt. Az elmúlt 15 évben a szakpolitikák érvényesítése helyett a kulturális ágazatban is jellemző az indoktrináció és a kurzusépítés szándéka. A kormányzat tehát jelentős szemléletváltáson esett át a rendszerváltozás időszakától napjainkig. Viszont a kulturális feladatellátás egy sokszereplős és sokdimenziós térben bonyolódik, így az állami akaratképzés kevésbé eredményes, mint például a köznevelési rendszerben.

---

*Kulcsszavak: közművelődés; kulturális politika; autonómia*

**Bevezetés**

A címadás szándékosan áthallásos. A második világháborút követően kibontakozó szabadművelődési mozgalom a felülről jövő, a politikai célokat szolgáló népművelést tagadta, és az egyéni, saját érdeklődésén alapuló, a társadalmi öntevékenységre ráépülő kulturális törekvések fejlődését kívánta támogatni (N. Szabó, 2020). Tudjuk, hogy milyen kimennetel. Ez az idealizált állapot évtizedekkel később, a rendszerváltozás idején is követelményként fogalmazódott meg az új politikai elit meghatározó részében és a kulturális szakma progresszív köreiben. Az alkalmazkodás szubjektív feltételei - életképes civil társadalom, autonómiaigény és fenntartható öntevékenység hiányában – akkor sem voltak meg és a politikai akarat sem volt teljesen konzekvens. Vajon mi történt az elmúlt három és fél évtizedben? Közelebb vagy távolabb kerültünk ehhez a régóta fennálló célkitűzéshez?

Mottóként idézem Beke Pál gondolatait, annak érdekében, hogy tanulmányom szándéka világos legyen: „Ha a művelődési otthonok többsége nem úgy érte volna meg a rendszerváltozást és az azt követő tucatnyi évet, ahogyan, vagyis változatlan tevékenységszerkezettel, nem nagyon lehetne értelmezni korabeli, ma már több évtizedes szándékainkat. A mai napig igaz, hogy az intézmény nem a helybelieké. Hogy legkevésbé a helyben lakók határozzák meg munkájukat.” (Beke, 2010, p.11). A közművelődés jogi, társadalmi, szak-

mai fogalmához kapcsolódó problémakör ismertetésében a politikatudományi megközelítésen lesz a hangsúly, tekintettel arra, hogy a kormányzat kulturális „ágazattal” kapcsolatos felelősségvállalása a rendszerváltoztatást követően sem szűnt meg. A demokratizálódás folyamatában sem korlátozódott az csupán az állami szabályozói funkcióra, hiszen számos kulturális intézmény, közintézmény finanszírozását, fenntartását látja el vagy gyakorolja. Az ilyen szervezetek tulajdonosi jogát vagy az állam – önkormányzat maga gyakorolja, vagy különféle jogcímenek az államháztartáson kívül „létező” piaci vagy non-profit/civil szervezetekkel kapcsolatos támogatáspolitikát folytat. A múlt század kilencvenes éveiben, valamint az ezredforduló első évtizedében a kulturális politikai törekvések és a hozzájuk szorosan kapcsolódó kulturális kormányzás alapvetően szakpolitikai kérdésnek volt tekinthető, habár már az Antall-kormány idején is megjelent az indoktrináció alkalmazásának szándéka. A múlt század kilencvenes évei elején sarkalatos törvénnyel kialakított önkormányzati rendszer (1990. évi LXV. törvény a helyi önkormányzatokról<sup>1</sup>), valamint a helyenként kibontakozó lokális önszerveződések azonban ennek ellent tudtak tartani, így alapvetően a központi kormányzat ellenőrzése-fenntartása alatt álló intézményekben vált láthatóvá, habár nem kizárólagossá ez a törekvés.

### A kulturális politika fogalma

Alapvető kérdésnek tekintem, hogy tudunk-e a kulturális államügyekre úgy tekinteni, mint szimpla közpolitikai kérdésre (policy) vagy földrajzi és történelmi helyzetünkből adódóan annak valamilyen különleges, szimbolikus jelentőséget tulajdonítunk? A kulturális politika fogalmát rendszerint nagyon szűken használjuk a hazai helyzet leírásakor. Az etatista látásmód makacsul tartja magát, mert csak azokat az intézkedéseket érti rajta, amelyeket az állam „illetékes” minisztériuma megtesz. A Kádár-korra jellemző „művezető állam” gyakorlata nyilvánvalóan megszűnt, úgy finanszírozási, mint menedzselési-igazgatási vonatkozásban. Richard Pine szerint a kulturális demokrácia olyan állapot, amelyben mindenki szabadon választja meg a kultúráját és az állampolgár rendelkezik a feltételekkel, hogy helyesen tudjon dönteni. A kulturális demokratizmus viszont az a folyamat, amellyel ennek lehetőségeit megteremtjük (Pine, 1981). A programalkotás, más szóval a szakpolitikák előkészítése, menedzselése koncepcionális gondolkodást igényel, amely optimális esetben figyelembe veszi a szélesebb társadalmi-gazdasági kontextust. Ettől eltérő a politikai kormányzás, amikor a kulturális politika helyét átveszi a hatalompolitikai megfontolás. Annak egyik jellegzetes komponense az indoktrináció. Vitányi Iván tapasztalati módszerekkel hat olyan stratégiát különböztetett meg, amely a lehetséges kulturális politikákat megalapozhatja: a *kultúraőrző stratégia* a tradicionális koncepció. Abból indul ki, hogy mindig kevés ember volt és kevés ember lesz, aki a kor magasabb rendű kultúráját elsajátítja. Lényege, hogy az elit körében maradjon fenn a kultúra, azaz legyenek kevesek, akik megőrzik, átadják. A *felvilágosító stratégia* alapállása szerint is viszonylag szűk körben érvényesül a kultúra hatása, viszont arra irányul, hogy minél több ember számára legyen elérhető. Az *identitásépítő stratégia* esetén a kormányzat megmondja, hogy milyen

<sup>1</sup> 1990. évi LXV. törvény a helyi önkormányzatokról. <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=990000065.TV>

kultúra kell a társadalomnak. Korunk egyik jelentős problémája az azonosságtudat. E stratégia legismertebb negatív formája a nacionalizmus. A *piaci stratégiának* két ága van. Az egyik a tartós „nemzeti és egyetemes” értékek megőrzésére és közvetítésére irányul. A piaci stratégia nemesebb változatát nevezhetjük haszonelvűnek, a magánhaszon mellett a közösségi hasznosulást is várják annak érvényesülésétől. Másik változata a kulturális ipar. A *jóléti állam stratégiájában* az adózási rendszeren keresztül a nemzeti jövedelem jelentős része a kormányzathoz kerül, amely jóléti-szociális, biztonsági, egészségügyi, oktatási, kulturális célokra jól-rosszul, hatékonyan-méltányosan osztja el a forrásokat. Nemkívánatos verziója a közepszerűség, amelyet a nyereségre törekvő kulturális ipar is elért. A *posztindusztriális stratégiát* a jóléti állam tartós válsága alapozta meg. A „szórakoztatva tájékoztatás” (infotainment) a világ egyik legjövődélmezőbb „szolgáltatásává” vált. Ezzel egyidejűleg a kultúrában is lehetővé válik az uniformizált fogyasztás: ugyanazokat a kulturális termékeket fogyaszthatják a vásárlók-adófizetők. (Vitányi, 2007). A posztindusztriális stratégiához kapcsolódik az a dilemma, hogy a posztmodern kor a kultúrávesztés és a kultúraváltás egyidejűsége (Agárdi, 2015). Amennyiben formális választás alapján kellene meghatározni a felsorolásból, hogy pontosan melyik stratégia érvényesül az Orbán-korszakban, akkor az ismérvek alapján az identitásépítő stratégia felelne meg annak leginkább. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül azt a körülményt, hogy a fennálló rezsim politikai kormányzást folytat, amelyben a letisztult szakpolitikák helyett leginkább hatalomtechnikai, hatalommegtartási szempontok érvényesülnek és csak annak alárendelten realizálhatnak szakpolitikai megfontolásokat.

### **A közművelődési feladatellátás mérföldkövei a rendszerváltozást követő két évtizedben**

Agárdi Péter álláspontja szerint „*A marxista ihletettségű, de sokágú kultúrafelfogás bázisát és hitelét drámaian megrendítette az 1989-1990-es rendszerváltozás*”. Hozzáteszi, hogy ezt követően „születtek érdekes, szakmailag megalapozott baloldali kulturális stratégiák is”, de nem érvényesülhettek összkormányzati és gazdasági akarat híján nem tudták elejét venni a kulturális polarizálódásnak (Agárdi, 2015, p.199). A szocializmus éveiben erőteljes és világos kultúrpolitikája volt a hatalomnak: az állam fizetett és diktált. A modell tartós függőséget hozott létre, a művészek, a kultúra közvetítői és a közönség, most is fogékonyság arra, hogy elsődlegesen az államnak kell gondoskodnia a kultúráról. Mindeközben a piacgazdaság, valamint a nonprofit szervezetek expanziója jelentős mértékben átalakította a viszonyokat, a kulturális szolgáltatások populáris, valamint speciális területein. A piacgazdaság kiépülésével elsődleges, majd másodlagos egyenlőtlenségek alakultak ki (Kuti, 1991a), amelyek a kultúrához való hozzáférés esélyének egyenlőségét sem segítették. A rendszerváltozást követően az érdekeltek értékalapú vitát folytattak – a politikai szférában és annak értelmiségi holdudvarában – arról, hogy az állam milyen mértékben feleljen a kultúra finanszírozásáért és a kulturális feladatok ellátásáért. A liberális megközelítés a piaci megoldásokat, valamint a civil társadalom szerepvállalását preferálta, egyidejűleg az állami minimalizmust hirdetve. A konzervatív és a tradicionális szocialista megközelítés alapvetően etatista volt, fontosnak tekintette az állam hangsúlyos jelenlétét, legfeljebb a szereposztást képelték eltérően. Az utódpart súlyos örökségétől, az akkor

már okafogyottá vált Aczél-féle kultúrpolitika emlékétől kívánt szabadulni, a kormányra került jobboldal és szatellit értelmisége „mérsékelt” kultuszkormányzásra készült, amihez a meglévő intézményrendszert is igénybe kívánta venni. Az elitcsere mégsem volt teljeskörű. Az új – immár legitim – hatalom számára az internacionalizmus meghaladásának igénye adta a morális alapot. Ezzel egyidejűleg a kulturális irányításra is hatással volt az európaizálódás kihívása, így az egyszerre támadó valid érdekek közötti kényes egyensúlyt nehéz volt megteremteni. A kulturális tér többszereplőssé vált, annak profitábilis területei viszonylag gyorsan piaci alapú működésre váltottak, megnőtt a privát szféra szerepe az úgynevezett konzervkultúra transfereiben; például a lap- és könyvkiadásban, a hang- és képhordozók kiadásában és forgalmazásában, a filmforgalmazásban, a mozi-üzemeltetésben. Az ezredfordulót követően az internetes lapkiadás, online hírközlés, a közösségi portálok működtetése szintén forprofit jellegű, kisebb részben közösségi finanszírozású. Természetesen, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a kultúra területén a kvázi magánosítást sem, mivel az állam – beleértve az önkormányzati szintet is – kiterjedt gyakorlatává vált a forprofit és a nonprofit gazdasági társaságok alapítása és működtetése. A kormányzatok közvetlen felelősségi területe a közművelődés. Az 1990-1997 közötti időszakban ez a terület komoly sérüléseket szenvedett. Ez volt az állami minimalizmus időszaka. A szóban forgó időszak – témánk szempontjából – legfontosabb írása Kuti Éva és Marschall Miklós 1991-ben megjelent *Ki finanszírozza a kultúrát, miért és hogyan?* (Kuti-Marschall, 1991). Ez a közlemény alapozta meg a kulturális járulék bevezetését, illetve a 1993. évi XXIII. törvény a Nemzeti Kulturális Alapról<sup>2</sup> című jogszabály megalkotását. Az Országgyűlés 2010. január 1-vel megszüntette a kulturális járulékot, és helyette az Alap fő bevételi forrásaként az ötöslottó szerencsejáték játékadójának 90 százalékát jelölte meg.<sup>3</sup> A települések kulturális intézményei részére – a kulturális normatíva 1998-as bevezetéséig – lényegében ez volt az egyetlen állami forrás. (Brachinger, 2016).

Az 1997. évi CXL. törvény<sup>4</sup> hatályba lépése jelentős előrelépésnek tekinthető a korábbi hétéves periódushoz képest, hiszen az akkor hatályos önkormányzati törvény még nem határozta meg a szaktörvény által részletezett feladatokat A helyi szintű közművelődési feladatellátásban és finanszírozásban öt lényeges változás történt:

- 1) definiálta az önkormányzatok számára – meglehetősen plasztikusan – a közművelődési feladatok körét,
- 2) előírta a településeknek – immár de jure –, hogy gondoskodni kell közösségi színtérről, a városokban a közművelődési feladatok intézményi keretek közötti ellátásáról, (ebben az esetben indifferenssé vált, hogy ki látja el a feladatot),
- 3) előírta az önkormányzatoknak közművelődési rendelet megalkotásának törvényi kötelezettségét (ez természetesen a könyvtári ellátást is tartalmazza),

<sup>2</sup> 1993. évi XXIII. törvény a Nemzeti Kulturális Alapról. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99300023.tv>

<sup>3</sup> T/5395. számú törvényjavaslat (2008) a Nemzeti Kulturális Alapról szóló 1993. évi XXIII. törvény módosításáról  
2010. évi CLXVII. törvény a Nemzeti Kulturális Alapról szóló 1993. évi XXIII. törvény módosításáról

<sup>4</sup> 1997. évi CXL. törvény a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99700140.tv>

- 4) lehetővé tette a helyi kulturális szervezetek számára Közművelődési Tanács létrehozását, amely az „ágazatot” érintő valamennyi kérdésben javaslattételi, véleményezési jogot biztosított a társadalmi testületek részére,
- 5) valamint bevezette a lakosságárányos központi normatívát a települési és a megyei önkormányzatok számára. Annak mértékét évről-évre a költségvetési törvényben határozták meg (Brachinger, 2014).

A szaktörvény elfogadását követő időszak legkarakterisztikusabb kormányzati dokumentuma *A szabadság kultúrája. Magyar kulturális stratégia 2006-2020* című koncepcionális anyag előíranyozta a 2006-2020 közötti időszak kormányzati kulturális törekvéseit.

A hivatkozott dokumentumnak négy prioritása volt:

- a kultúra közösségteremtő szerepének erősítése (Közösségek);
- a nemzet tárgyi és szellemi kulturális örökségének gondozása (Örökség);
- a kulturális alkotás korszerű intézményi feltételeinek kialakítása (Kortárs kultúra);
- az esélyegyenlőség biztosítása a kulturális javakhoz és szolgáltatásokhoz való hozzáférésben (Nyitott kultúra) (Bozóki, 2005).

Számos, a településekig leszivárgó intézkedés történt ebben a programalkotási munkában, amely az ismertetett stratégia alapelveire épül: KÖZKINCS, PANKKK, AGORA. Ezzel egyidejűleg, illetve azt megelőzően, a kulturális tárca és az önkormányzatok is készítettek koncepcionális terveket – már a '97-es szaktörvény előtt is –, de a Bozóki-féle dolgozat után kezdett egységesülni a célmegjelölés. Külső körülményként még vegyük figyelembe, hogy EU tagságunk előzmények nélküli tervezési „kényszere” is közrejátszott a stratégiaalkotási tevékenység széleskörű alkalmazásában (Brachinger, 2016). Ez a dokumentum a 2. Orbán-kormány hivatalba lépését követően nem szerepel egyetlen kormányzati szakpolitikai hivatkozásban sem.

### **Fordulat a közművelődés funkciójának megítélésében**

*A Nemzeti Ügyek Politikája 2010*<sup>5</sup> című kormányprogram - eredetileg a Fidesz választási programja - hat fejezetének egyike sem tartalmaz expressis verbis programelemeket a kulturális politikáról. Később, a 2014-es, 2018-as és 2022-es országgyűlési választások eredményeképpen is hivatalban maradt Fidesz-KDNP kormányok jelölőszervezetei egyáltalán nem hirdettek meg választási programot, így a kulturális szakpolitikai szándékok egyik választási terminust megelőzően sem manifesztálódtak. A kulturális kormányzat (a 2. Orbán-kormány idején) megbízásából készült „A magyar közművelődés szakpolitikai koncepciója” című dokumentum. Ezzel kapcsolatban így fogalmazott a korabeli kulturális államtitkárság: „a koncepció jelentősége abban van, hogy értékrendet vállal...” A közművelődés szerepét így értékeli annak bevezetője: “A közművelődést a magyar kulturális kormányzat olyan személyiség-, közösség-és társadalomfejlesztő programnak tekintti, amely a polgárok aktív közösségi művelődésén alapul. A magyar közművelődés ma

<sup>5</sup> A Fidesz 2010-es választási programja. [https://www.langzsolt.hu/upl/files/nemzeti\\_ugyek\\_politikaja\\_8481.pdf](https://www.langzsolt.hu/upl/files/nemzeti_ugyek_politikaja_8481.pdf)



is egy a nemzet jövőjével, mert a közművelődésben a kultúra épít nemzetet”<sup>6</sup>(Cserép-Németh,2012:1). Ez a közösségi művelődés alapvetése, amelyben hasonlóságot mutat „A szabadság kultúrája” dokumentumhoz. A koncepciótervezet pillérei: 1. A közművelődés intézményei. 2. Közművelődés és felnőttképzés. 3. A közösségi művelődés (a koncepció leghangsúlyosabb fejezete). 4. Kulturális vidékfejlesztés-civil közművelődés. 5. Határon túli magyar kultúra. 6. A kulturális örökség digitalizálása- a digitális kultúra szerepe a közművelődésben. 7. Ifjúsági közművelődés és közoktatás kapcsolata. 8. A magyar nyelv ügye. 9. Hagyományápolás. (Cserép-Németh, 2012). Álláspontom szerint a két stratégia közötti alapvető különbség, hogy amíg a Bozóki-féle dolgozat átfogó stratégiai területeket jelölt ki, a másik dokumentum programozási területeket határoz meg a kultúrán belül és inkább az operatív tervekkel jellemző konkrét intézkedéseket is leírja. A szerzők utalnak a 1997. CXL. törvény módosítására, amellyel „aprópénzre váltható” a koncepció célrendszere. A kapcsolódó törvénymódosítás 2012. októberében megtörtént, de a stratégiai tervet nem hagyta jóvá a kulturális kormányzat és nem is köszönt vissza az a szándék a jogszabály akkori vagy későbbi módosításaiban. Fontos megjegyezni, hogy egy közpolitika kidolgozásakor a jogalkotási tevékenység követi és nem megelőzi a programalkotást.

A 2010 utáni időszak kulturális politikája indítékait Bozóki András politológus a következőképpen fogalmazza meg: „Nem klasszikus kultúrharcot folytat – mert ahhoz érvelni kellene –, hanem elitcserét visz végbe, amelynek lényege a szellemi és politikai függetlenség felszámolása. Nem kultúrharc zajlik, hanem harc a kultúra ellen” (Bozóki, 2013. p. 250). Korábban, pontosabban az első Orbán-kormány idején (1998-2002 között), még stratégiai ágazatnak számított a kultúra, határozott ideológiai célokkal: a polgári Magyarország megteremtésével. A 2010-es években azonban ezt a szakpolitikai hozzáállást negligálta a kormányzat, amelynek a helyét a szimbolikus politika vette át, amely homogenizál a „nemzeti összetartozás” ürügyén és elutasítja a kultúra autonómiáját, sokszínűségét, szabadságát. (Bozóki, 2013). Az Orbán-korszak kulturális ágazatot érintő döntési jellegzetességeinek megértéséhez háttérmagyarázat lehet, hogy míg a 1990-2010 közötti időszakban – az úgynevezett konszolidált demokrácia éveiben – egy sokszereplős játéktéren, a különféle törekvések eredőjeként formálódtak a döntések, addig a 2010 utáni kurzus egyetlen politikai formáció törekvéseinek az eredménye. Utóbbi időszak attribútuma a cezúra, az addigi politikai rendszertől való erőteljes elhatárolódás a kormányzás teljes spektrumán. Deklarált szakítás történt a korábbi két évtized „átmeneti” korszakától (Nemzeti Együttműködés Rendszere). Az új korszak attribútumaivá váltak a rendkívüli kormányzás – a rendkívüli jogrend, számos esetben tette/teszi lehetővé a legkülönbélebb jogszabályok szűkkörű és nem transzparens módosítását vagy megalkotását –, a kormányzás autokratikus jellege, amelynek egyik jellegzetessége a központosítás. (Körösné, 2015). Ennek a politikának a társadalmi feltételei is adóttak, amit a korszakhatár közelében két adatfelvétel is igazol. A 2009-es European Value System, illetve a 2013-as TÁRKI értékvétel eredményei megmutatják, hogy a magyar társadalomban rendkívül magasak az állam szerepvállalására vonatkozó állampolgári elvárások. A mérésekből az is megállapítható – és ez a tanulmányomban ismertetett folyamat irányának alakulását

<sup>6</sup> A szóban forgó dokumentum a Nemzeti Erőforrás Minisztérium megbízásából készült

szintén igazolja -, hogy a magyar társadalom értékrendszere, gondolkodása a nyugat-európai, de számos régióbeli országhoz viszonyítva is zártabb, továbbá az autonómiák jelentőségét sem tartja sokra (Valuch, 2024).

A kormányzati akaratképzés előbb ismertetett hatásai közvetlenül a központi kormányzati fenntartásban vagy tulajdonban lévő kulturális intézményeknél tudtak érvényesülni, a jogalkotáson keresztül azonban az önkormányzati szférát is érintették. Ennek egyik kiemelkedő példája volt a 2010-es évek elején a köznevelési törvény<sup>7</sup> és az új önkormányzati törvény<sup>8</sup> megalkotása, továbbá az 1997. évi CXL. törvény módosítása<sup>9</sup>. Utóbbi nem tette normává „A magyar közművelődés szakmapolitikai koncepciója 2014-2020.” céljait. Egyidejűleg a megyei múzeumok rövid időre állami fenntartású intézménynyé váltak a megyei könyvtárakkal együtt. Ezen csavart egyet a kulturális szaktörvény módosítása, mivel a megyei múzeumi szervezeteket és a megyei könyvtárakat átadta a megyei jogú városoknak, a többi (mintegy 200) múzeumot az önkormányzatok fenntartásába került, tehát ez – kivitelesen – a feladatellátás decentralizálásának tekinthető. (Brachinger, 2016).

A nyilvános könyvtári ellátás és a közművelődés intézményrendszerét a törvenymódosítás nem érintette, azaz továbbra is helyi önkormányzati feladatkörben hagyta a 2013-ban hatályba lépő önkormányzati törvénnyel szinkronban. A vidéki kulturális infrastruktúra fejlesztésére, a járások létrehozásához igazítottan a koncepciótervezet 2015 végéig 615 Integrált Községi Szolgáltató Tér (IKSZT) kialakítását irányozta elő az ötezer főnél kisebb lélekszámú települések viszonylatában. Jelentős – szakmailag nehezen igazolható – változás a köznevelési és az önkormányzati törvény előírásaiból adódóan az önkormányzati fenntartású általános művelődési központok megszűnése. Ezt megelőzően ezeknek az intézményeknek az elterjedésében jelentős szerepet játszott az önkormányzatok költségvetési helyzetéből adódó integrációs kényszer. A múlt század nyolcvanas éveitől ezek az intézmények szervesültek, így a fiskális szempontot kiegészítette a helyi társadalom szükségletének beépülése a feladatellátásba, tehát valódi lokális intézményekké alakultak, ahol az óvodáskortól, sőt, a csecsemőkortól kezdődően a nyugdíjasok közösségéig minden lakópolgár intézményhasználóvá válhatott. Intézményi keretet kapott a helyi társadalom, horizontális integrációk alakultak ki a különféle generációk és életmódcsoportok között. Az „általános művelődési központ” (ÁMK) a szocializáció feltételeinek szervező központja, a lakóközösség önszerveződő képességének kibontakozása és az osztársadalmi gyakorlat helyi újratermelésének színtere. Az ÁMK olyan közösségi színtér, amelyben a közoktatáson keresztül szerencsésen találkozhatott a társadalmi elvárás a lokális elvárásokkal. Ez az organizálódott rendszer a közoktatási feladatok államosításával megszűnt (Brachinger, 2014).

A kulturális kormányzat 2010 után már nem a hagyományos kormányzati munkamegosztásban végzi szakpolitikai tevékenységét. A kulturális politika formálása kikerült a

<sup>7</sup> 2011. évi CXCV. törvény a nemzeti köznevelésről. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100190.tv>

<sup>8</sup> 2011. évi CLXXXIX. törvény Magyarország helyi önkormányzatairól. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100189.tv>

<sup>9</sup> 1997. évi CXL. törvény a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről. <https://njt.hu/jogszabaly/1997-140-00-00>

közpolitikai, ágazati keretrendszerből, ami jól nyomon követhető a kormányzati struktúra változásán. A kulturális intézmények felügyeletében, fenntartásában jelentős fragmentálódás következett be. A filmtámogatási rendszer kormánybiztost kapott, a külföldi magyar intézetek elkerültek a kulturális kormányzattól. A legfurcsább kormányzati képződmény – habár számos terület kapott miniszteri-, miniszterelnöki- és kormánybiztosi felügyeletet 2010 után – *„A tudatos nemzeti közjogi gondolkodás megalapozásával és ehhez kapcsolódva a magyar kulturális értékek megőrzésével és fejlesztésével összefüggő feladatok ellátásáért felelős miniszterelnöki megbízott”*. Ebben a címben expressis verbis jelenik meg a kultuszeremtés szándéka. Szellemi előzménynek tekinthetjük a korszaknyitó „Köt-csei beszédet” (2009. szeptember 5.), amely értékjelölő programként a felesleges értékviták lezárását szorgalmazta. Ez világossá teszi – többek között – a hivatkozott miniszterelnöki megbízott tevékenységét is, amely azt betöltő személy halálával 2018-ban megszűnt. A Magyar Művészeti Akadémia (MMA) köztestületté alakításával<sup>10</sup> és kanonizálásával – amely húsz évig társadalmi szervezetként működött - az MTA szervezetével azonos jogállásúvá vált. A kormányzás explicit céljává tette a kontroll megerősítését a kultúra finanszírozása és a kultúraközvetítés csatornáit felett. A korábbi plurális szakmai delegálási gyakorlattal szemben ugyanis az MMA kapta meg az exkluzív jogot arra, hogy a Nemzeti Kulturális Alap (NKA) szakmai kollégiumaiba tagokat delegáljon. Hasonló szándékokat tükrözött a Nemzeti Művelődési Intézet, mint költségvetési intézmény megszüntetése, amely 2017. január 1-től a lakiteleki Népfőiskola Alapítvány által létrehozott Nemzeti Művelődési Intézet NKKft-ként működik. Így az ideológiamentes működés kevésbé biztosítható -országos, szakmai intézményről és közfeladatellátásról lévén szó -, mert míg más ágazatokban a szakmai sztenderdek viszonylag egzaktan meghatározhatók, addig a kulturális ágazatban ez egyébként is nehezebben mérhető (Brachinger, 2016).

Szakmailag és jogilag is nagyon ellentmondásos döntésként értékelhetjük a kulturális területen foglalkoztatottak közalkalmazotti jogállásának megszüntetését a 2020. évi XXXII. törvénnyel.<sup>11</sup> A kormányzat részéről a hatékonyabb munkavégzés irányába tett lépésként indokolták azt. Azért is tekinthetjük ellentmondásosnak ezt a változást, mivel az érdekelték döntő része a jogszabályváltozást követően is olyan közgyűjteményi, közművelődési intézményben dolgozik, amelyek önkormányzati fenntartású költségvetési szervek. A jogállásváltozás óta ezek az intézmények változatlan költségvetési feltételek és szervezeti keretek között működnek. A munkavállalók munkajogi védettsége, ad absurdum szakmai integritása egyértelműen gyengült. A Közgyűjteményi és Közművelődési Dolgozók Szakszervezete a következő nyilatkozatot adta ki az ismertetett jogszabálmódosítással kapcsolatban: *„Kivéreztetett és az államnak kiszolgáltatott önkormányzatok, cselédbéren tartott és kiszolgáltatott alkalmazottjai lesznek, csökkenő létszámban. A közgyűjteményekben őrzött értékek átadásához jól képzett, motivált alkalmazottak kellenek. Alulfizetetten, kiszolgáltatott állapotban, a legnagyobb lelkesedéssel sem lehet hosszú ideig színvonalasan dolgozni”* (Bogatin, 2020).

<sup>10</sup> 2011. évi CIX. törvény a Magyar Művészeti Akadémiáról. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100109.tv>

<sup>11</sup> 2020. évi XXXII. törvény a kulturális intézményekben foglalkoztatottak közalkalmazotti jogviszonyának átalakulásáról, valamint egyes kulturális tárgyú törvények módosításáról. <https://njt.hu/jogszabaly/2020-32-00-00>



A kulturális területen a központosítás talán legszimbolikusabb lépése volt a Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ felállítása. Ez a konstrukció 2024 júliusától működik. A 40 intézményből álló megszervezet több mint 24,5 millió darabos gyűjteményt őriz (Demeter, 2024). Természetesen az integrációt megelőzően a betagozott intézmények jogilag és szakmailag is évtizedek óta önálló szervezatként működtek. Érdeemes lesz a mamutintézmény működését értékelni egy teljes, lezárt gazdálkodási évet követően – különös tekintettel arra –, hogy milyen módon tudnak majd a szervezeti egységek autonóm módon működni a korábbi állapothoz képest, akár szakmai, akár gazdálkodási, akár menedzselési szempontból.

Az ebben a fejezetben ismertetett időszak progresszív komponense volt a „*Cselekvő közösségek – aktív közösségi szerepvállalás*”<sup>12</sup> nevű pályázati projekt, amelyet 2016-2019 között bonyolított három, akkor még önálló nemzeti kulturális intézmény konzorciuma: Szabadtéri Néprajzi Múzeum (SZNM) – Múzeumi Oktatási és Módszertani Központ (MOKK), az NMI Művelődési Intézet Nonprofit Közhasznú Kft. (NMI Nkft), továbbá az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK).

A program célja volt „*a társadalmi aktivitás növelése, a fejlesztésbe bevont településeken a közösségi szerepvállalás erősítése, a települések önkormányzatai, kulturális intézményei és lakosai közötti kapcsolatok erősítése, az együttműködés kultúrájának magasabb szintre emelése. A kulturális intézmények egyedi eszközeivel folyamatos szakmai-módszertani támogatás biztosítása a települések és azok kulturális intézményei, és/vagy civil szervezetei számára társadalmi kohéziót erősítő, közösségfejlesztési folyamatok megvalósításához.*” (cselekvokozossegek.hu)

A pályázati programban célul tűzték ki 54 „társadalmiasítottan működő intézmény” létrehozását. Az ehhez a tevékenységhez készült módszertani útmutató (2019) a következőképpen fogalmaz: Az igények ismerete, felismertetése és felkeltése a közművelődési szakember feladata, azaz a mi szakértelmünk ebben rejlik: ismerni, felismerni, felkelteni a közösségeink igényeit, és segíteni azok megvalósulását. Az együttműködés kialakítása mellett a kölcsönösségre szükséges hangsúlyt fektetni. A jó partnerség kulcsa az adott munkafolyamatokban részt vevők kiegyensúlyozott szerepvállalása – akár az egyén, a közösség vagy meghatározott szervezetek szintjén. A fentiekből eredően a közösségi művelődési intézmények és a helyi polgárok egymáshoz való viszonya helyzetről-helyzetre, időszakról-időszakra változik. A közösségi művelődési intézmények és a helyi polgárok viszonyában a saját igényeik, szükségleteik tárgyában a polgárok a szakértők. Folyamatos párbeszéd szükséges a lakópolgárokkal, hiszen csak így tudható, hogy miben és hogyan lehet az inkluzív intézmény a szolgálatukra. Ehhez érdemes olyan helyzeteket teremteni, amelyek alkalmat kínálnak a cselekvésre. Optimális esetben a közművelődési intézmény programjainak résztvevői már a szakemberek nélkül is képesek lehetnek szándékaik megvalósítására. Ilyenkor abban, akkor és oly módon legyünk segítségükre, amiben, amikor és ahogyan azt igénylik ((Beke et al, 2019: 27-28). Ezt az ideális állapotot irányozta

<sup>12</sup> <https://cselekvokozossegek.hu/>

elő a projekt, amely egy, a kulturális ágazatot érintően korábban nem tapasztalható innováció keretében valósult meg. Ahogy azonban a Kádár-kor „nyitott ház kísérletei” (Beke Pál és munkatársai által használt kifejezés) esetében is hiányzott a befogadó demokratikus társadalmi környezet és politikai klíma ahhoz, hogy fenntartható legyen egy ilyen integráció, úgy a 2010-es évtized végére szintén erőteljesen inflálódott a megújuló tanuló intézmények sikeres befogadása a helyi társadalomba. Nem kapcsolódik közvetlenül az ismertetett pályázati programhoz, azonban tartalmában nagyon hasonló törekvés volt a 2010-es évek elején a kulturális kormányzat által kánonba emelt „közösségi művelődés” fogalmának szisztematikus alkalmazása, illetve az ezzel kapcsolatos jó gyakorlatok szorgalmazása és promóciója, például a NMI közreműködésével. A közművelődés alternatívájaként is emlegetett közösségi művelődés gyakorlatának az elterjedése az előbbieken ismertetett okok miatt elmaradt, az azzal kapcsolatos szakmai diskurzus a 2020-as években elcsendesedett. „A közösségi művelődés akkor lehet sikeres praxis és szemlélet, ha az állampolgárok minden héten szerepet vállalnak a közéletben, közösségük életében, ha hétköznapi dologgá válik participáció” (Brachinger, 2014:11).

Az ismertetett téma szempontjából releváns változtatás még törvényelőkészítési fázisban van, e tanulmány írásakor az Országgyűlés honlapján a törvényjavaslatok között még nem fellelhető, azonban az index.hu hírportál – feltehetően minisztériumi forrásból – részleteket közölt abból. A 1997. évi CXL. törvény<sup>13</sup> hatályban lévő preambuluma a következőképpen fogalmaz: *A kulturális örökséghez tartozó javak múltunk és jelenünk megismerésének pótolhatatlan forrásai, a nemzeti és az egyetemes kulturális örökség egészének elválaszthatatlan összetevői; szellemi birtokbavételük minden ember alapvető joga. Az e fogalomkörbe tartozó értékek különös védelme, megőrzése és fenntartása, valamint a nyilvánosság számára történő széles körű és egyenlő hozzáférhetővé tétele a mindenkorai társadalom kötelezettsége. Az információs társadalom és a demokratikus jogállam működésének alapfeltétele a könyvtári rendszer, amelyen keresztül az információk szabadon, bárki számára hozzáférhetők. A könyvtári ellátás fenntartása és fejlesztése az állampolgárok és a társadalom egésze szempontjából szükséges, a könyvtári és információs szolgáltatás állami fenntartása stratégiai jelentőségű. A könyvtári rendszernek az állampolgárok érdekeit kell szolgálnia. A társadalom közös érdeke a nemzeti, nemzetiségi kulturális hagyományok megőrzése, méltó folytatása, a közösségi és egyéni művelődés személyi, szellemi, gazdasági feltételeinek javítása, a polgárok életminőségét javító, értékhordozó tevékenységek, valamint az ezek megvalósulására létrejött intézmények és szervezetek működésének elősegítése, amely törekvés a kulturális alapellátás rendszerében testesül meg. A regnáló kormányzat a kulturális ágazat szabályozásának átfogó és radikális átalakítását tervezi. A kormányközeli index.hu hírportál jutott hozzá és tette közzé a szakterületet érintő törvénymódosítások tervezetének egyes részleteit, amely érinti a szóban forgó szaktörvény preambulumát. A jogszabályok bevezető része egyfajta értékn nyilatkozat, amely a rigid normaszövegeket helyezi*

<sup>13</sup> <https://njt.hu/jogszabaly/1997-140-00-00> 1997. évi CXL. törvény a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről

*egy társadalmi-politikai-ideológiai kontextusba. Az alább idézett szövegből megállapítható a két és fél évtizede megfogalmazott gondolatokkal való szakítás jogalkotói szándéka.*

A tervezett változtatás a törvény bevezető szövegét a portál által nyilvánosságra hozott információ szerint a következőképpen módosítaná: *„A magyar kultúra megélése minden magyar ember – éljen határon innen vagy túl – alapvető joga. A kultúránk nemzetfenntartó erő, mely identitásőrző és megerősítő szerepe mellett megjeleníti a magyar kultúrkiválóságot a nemzetközi térben is.”* (Sümei, 2024a)

Minimális tartalomelemzéssel megállapítható, hogy a két szövegezés tartalma között jelentős különbség van, még akkor is, ha egy jogszabály preambuluma jogi kötőerővel nem bír. A legfeltűnőbb talán a jelenkori társadalmi-kulturális kontextusra való hivatkozás hiánya. A kulturális kormányzat – jelenleg a kormányzati struktúrában Kulturális és Innovációs Minisztérium – az ismertetett jogszabályváltoztatást nem transzparens folyamatban, a társadalmi egyeztetést mellőzve készíti elő „egyes kulturális tárgyú törvények és rendeletek módosításáról”. Ezek az információk a független közéleti portálok tényfeltáró munkájából tudhatók.

A 2024-es év elején egy másik javaslatot ismerhetett meg a szakmai közvélemény, amelyet azonban – annak nyilvánosságra kerülést követő visszhangok miatt – azóta visszavontak. Indikátorként használhatjuk viszont arra, hogy milyen is a kormányzati gondolkodás a kulturális ágazat teljes keresztmetszete és vertikuma irányításáról. Az önkormányzati intézmények így-úgy sokszínű, relatíve még mindig autonóm világát közvetlenül korlátozta volna a tervezett intézkedés egy erőteljes központosításon, homogenizáláson keresztül. Az azóta visszavont vagy prolongált tervezet 5. *Irányítás, felügyelet Módszertani irányítás* fejezetében a következő elképzelések szerepeltek:

A Magyar Nemzeti Múzeum koordinálta volna a vármegyei hatókörű város múzeumok szakmai módszertani együttműködését. A vármegyei hatókörű városi könyvtárak szakmai módszertani együttműködését az Országos Széchényi Könyvtár koordinálta volna. A Nemzeti Színház látta volna el a vármegyei hatókörű városi színházi szervezetek szakmai együttműködésének szervezését. A Nemzeti Filharmonikusok látták volna el a vármegyei hatókörű városi komolyzenei szervezetek szakmai együttműködésének szervezését. A Nemzeti Táncszínház látta volna el a vármegyei hatókörű városi táncszervezetek szakmai együttműködésének szervezését. A Petőfi Kulturális Ügynökség a Magyar Művészeti Akadémiával közösen látta volna el a települési alkotóművészeti szervezetek szakmai együttműködésének szervezését (Sümei, 2024b).

A közművelődés szereplőinek autonómiakorlátozása, az önkormányzati hatáskörök visszametszése tehát permanens jelenséggént értékelhető a 2010 óta eltelt másfél évtizedben. Ebben a fejezetben a regnáló rezsim e mögött meghúzódó indítékait igyekeztem megvilágítani, illetve annak jellegzetes, expresszív eseteit bemutatni.

## A kilátásokról

A hazai kilátások szempontjából tanulságos lehet egy – az elmúlt évtizedben hasonló utat bejárt – régióbeli országgal történő összehasonlítás. Lengyelországban az itt ismertetett hazai folyamathoz hasonló jelenségekkel lehetett találkozni, hiszen ott is egy autokratizá-

lódó politikai rendszer épült ki. Igaz, 2023 őszén a lengyelországi parlamenti választásokon az ottani illiberális törekvéseket sikerült megtörni. A qubit.hu portálon 2024-ben Nagy Gergely hasonlította össze a két ország kultúráját érintő kihívásait a hasonló reperszív feltételek között. Megállapítható, hogy a politikai indoktrinációs szándékok és hegemónikus törekvések hasonlósága mellett a különbségek is nagyon lényegesek. A lengyel társadalom autonómiaigénye, a lengyel civil társadalom intaktsága – ezt számos egzakt mérés bizonyítja – jobb állapotban van a hazainál és az esetleges változások szempontjából ez egy szükséges előfeltétel. A lengyel viszonyokra utalva megállapítják, hogy a kulturális életre nincs mindig egyértelmű hatása a hegemon kormányzati törekvéseknek, ahogy a nagy intézmények feletti befolyás megszerzésének sem, főként egy népes társadalomban és decentralizált országban. Az a körülmény, hogy számos nagyváros van (37 városnak van 100 ezernél nagyobb népessége), amelyekben sok kulturális és művészeti intézmény található, lehetővé teszi, hogy „a művészeti élet máshova költözik” (Nagy, 2024). Álláspontom szerint posztindusztriális korszakunkban – amelyet az egymást átjáró kultúrák jellemeznek –, meglehetősen anakronisztikus törekvésként értékelhető mindaz, amit az ismertett hazai kormányzati szándékok tételeznek, amely ugyan hatalmpolitikai logikával racionálisnak tűnik, de társadalomszervezési oldalról fenntarthatatlan. Habár, paralel tapasztalható igény a bezárkózásra és izolációra is a magyar társadalom egy jól látható részében a digitális korszak ellenében. Utóbbi körülmény az ismertett kormányzati szándékok támogatását segítheti és ez – figyelemmel a magyar társadalom értékpreferenciáira, az állammal kapcsolatos hagyományosan jelentős elvárásaira, a civil társadalom fejlődésének megtorpanására, az állampolgári cselekvőképesség deficit helyzetére – kedvező klímát teremt az ilyen irányú politika érvényesülésének. A bemutatott döntések és tervezett kormányzati törekvések együttesen sem tudták megteremteni, illetve visszafordíthatatlanná tenni az autokratikus törekvések érvényesülését a magyar kulturális élet egészének működtetésében és az állampolgárok művelődése korlátozottan van kitéve az indoktrinációnak – jóval kisebb mértékben, mint az oktatási rendszerben –, de az autonómia, sokszínűség tereit kétségtelenül leszűkítették. A kultúrát érintő kormányzati törekvések deklarált céljait – például a kánonba emelt közösségi művelődés kiteljesülését – gyakran nem igazolja vissza a hétköznapi praxis. Jelenkori viszonyainkra a hazai kulturális szférában tehát ez a kettősség jellemző. A szakmai autonómiák esetlegesen bekövetkező visszaállítása túlmutat az ágazat közpolitikai keretein és azok teljesülése a kormányzati-politikai rendszer egészét érintő gyökeres változásokhoz van kötve.

## Irodalomjegyzék

- Agárdi, P. (2015). *Nemzeti értékek és kultúrafelfogások 1847-2014*. Napvilág Kiadó.
- Beke, M. & Dóri, É. & Brachinger, T. & Hajnal, E. & Szalai, T. & Berényi, Z & Fodor, T & Bordás I. & Monostori, É. (2019). A társadalmiasítás lehetőségei a közösségi művelődés szakterületen. In Arapovics, M. & Beke, M. & Dóri É. & Tóth, M. (szerk.) *A KULTURÁLIS INTÉZMÉNYEK TÁRSADALMIASÍTOTT MŰKÖDÉSI MÓDJA Módszertani útmutató a közösségi részvételen alapuló működtetéshez*. (pp. 27-79). Szabadtéri Néprajzi Múzeum – NMI Művelődési Intézet – Országos Széchényi Könyvtár
- Beke, P. (2010). Általában a helyi társadalom intézménye. In Beke, P. (szerk.) *Saját művelődési otthonunk*. Civil Közösségi Házak Magyarországi Egyesülete.
- Bogatin, B. (2020.05.19). *Megszavazta a Fidesz, hogy elveszik a kulturális dolgozók közalkalmazotti státuszát*. <https://merce.hu/2020/05/19/megszavazta-a-fidesz-hogy-elveszik-a-kulturalis-dolgozok-kozalkalmazotti-statuszat/> Letöltés dátuma: 2024. 11. 10.
- Bozóki, A. (2013). Családi tűzfészek. A kultúra a szimbolikus politika fogságában. In Magyar, B. (szerk.) *Magyar polip. A posztkommunista maffiaállam*. Noran Libro.
- Bozóki A. és munkatársai (2006). A szabadság kultúrája. Magyar kulturális stratégia 2006-2020. *Kultúra és közösség*. 2006. 2 sz. 5-31. p.
- Brachinger, T. (2014). Községi művelődés-valódi lehetőség-e a kulturális ágazatban? *Andragógia és művelődéstudomány*. 2. évf. 1. sz. 6-12.
- Brachinger, T. (2016). A kulturális politika közelmúltjának és aktuális helyzetének analízise. In Farkas, É. (szerk.) *ACTA SZEKSZARDIENSIS PUBLICATIONES SCIENTIFICAE UNIVERSITATIS QUINQUEECCLESIIENSIS* Tom. XVIII. (pp. 17.31). PTE KPVK
- Cserép, L.–Németh, J. I. (szerk.): *A magyar közművelődés szakma-politikai koncepciója 2014-2020*. 2012. NEFMI [http://admin.erikanet.hu//system/adatbazis\\_fajl.php?fajl\\_id=92895](http://admin.erikanet.hu//system/adatbazis_fajl.php?fajl_id=92895) Letöltés dátuma: 2016. 11.15.
- Demeter, Sz. (2024. 07. 03.) *A magyar kultúrát a sokszínűsége és a konszenzuskereső, racionális vita tette erőssé*. <https://kultura.hu/demeter-szilard-allomanygyules-beszed/> Letöltés dátuma: 2024. 11. 15.
- Körösényi, A. (2015). A magyar demokrácia három szakasza és az Orbán-rezsim. In Körösényi, A. (szerk.) *A magyar politikai rendszer-negyedszázad után*. (pp. 401-423.) Osiris-MTA TK.
- Kuti, É. (1991). A nonprofit elméletek tanulságai és a nonprofit gyakorlat lehetőségei Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*. 1991. 1. szám. 18-30.
- Kuti, É.–Marschall M.(1991). Ki finanszírozza a kultúrát, miért és hogyan? *Társadalmi Szemle* 1991. 3. szám 15-24.
- N. Szabó, J. (2020). A szabadművelődés létrejötte és felszámolása (1946-1948). *Valóság*. 63. évf. 10. sz. 50-59.
- Nagy, G. (2024.12.10)). Hogyan lehet „visszavenni” a kultúrát nyolc év masszív illiberalizmus után? [https://qubit.hu/2024/12/10/hogyan-lehet-visszavenni-a-kulturat-nyolc-ev-massziv-illiberalizmus-utan?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTEAAR2QixMsmyczIh-ukvkvTgh4vIETfdHzASA969gyUO3s6jP7IQRQnC-nouAY\\_aem\\_kArnkf1CN57Mp1IzzUHaSA](https://qubit.hu/2024/12/10/hogyan-lehet-visszavenni-a-kulturat-nyolc-ev-massziv-illiberalizmus-utan?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTEAAR2QixMsmyczIh-ukvkvTgh4vIETfdHzASA969gyUO3s6jP7IQRQnC-nouAY_aem_kArnkf1CN57Mp1IzzUHaSA) Letöltés dátuma: 2024. 12. 02.
- Pine, R. (1981). A kultúra demokratizálásának új útjai Nyugat-Európában. *Kultúra és közösség*. 1981. 3. szám.
- Sümegi, N. (2024.03.20.). *Totális központosítás jöhet a kultúrában*. <https://index.hu/kultur/2024/03/20/keszulo-kulturalis-torveny-totalis-kozpontositas-agazati-intezmenyrendszer/> Letöltés dátuma: 2024. 12. 02.
- Sümegi, N. (2024.10.31.). *Az új kulturális törvény salátatörvénné változott, az Index birtokába jutott a tervezet*. <https://index.hu/kultur/2024/10/31/kulturalis-torvenyek-es-rendeletek-modositasa-eloterjeszt-es-hanko-balazs-csak-janos/> Letöltés dátuma: 2024. 12. 05.
- Vitányi, I. (2007). *A magyar kultúra esélyei*. Budapest, MTA.